

**MIGRACJE A TOŻSAMOŚĆ NARODOWA
MIESZKAŃCÓW EUROPY WSCHODNIEJ
W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU**

POD REDAKCJĄ DOROTY MICHALUK

**Muzeum Rolnictwa im. ks. K. Kluka w Ciechanowcu
Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego**

**Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego
Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego**

Ciechanowiec 2016

Recenzenci:

prof. dr hab. Wanda Roman
prof. dr hab. Andrzej Zakrzewski

Tłumaczenie z j. białoruskiego i z j. rosyjskiego:

Witalis Łuba

Tłumaczenie z j. ukraińskiego:

Antonina Kozyraska

Redakcja językowa i korekta:

Witalis Łuba

Skład i łamanie:

Monika Herman

Projekt okładki:

Wojciech Bogucki

Wydawcy:**Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu**

Instytucja Kultury Województwa Podlaskiego
ul. Pałacowa 5, 18-230 Ciechanowiec
tel. 86 2771 328, fax 86 2773 857
muzeum.rol@wp.pl, www.muzeumrolnictwa.pl

Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego**Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego**

ul. Kard. Stefana Wyszyńskiego 1, 15-888 Białystok
www.wrotapodlasia.pl

Printed in Poland

Nakład 300 egz.

Druk, oprawa:

Mazowieckie Zakłady Graficzne
18-200 Wysokie Mazowieckie, ul. Ludowa 89
tel. 86 275 41 31, tel./fax 86 275-49-85
e-mail: drukarnia@mzgraf.pl

© Copyright by Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu

ISBN 978-83-62374-11-3

Na okładce:

Przód: Fot. Ewakuacja ludności cywilnej ze wsi Lisów koło Czartoryska na Wołyniu.

Zbiory Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu.

Tył: Karty pocztowe wysyłane w latach 1916–1917.

Zbiory Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu.

RIMANTAS MIKNYS

Instytut Historii Litwy

(Wilno, Litwa)

**Zmiany stanu społecznego i narodowego
w strukturze mieszkańców Szawli
w XIX i na początku XX wieku.
Migracje wewnętrzne społeczeństwa**

Dobrze wiemy, że długi wiek dziewiętnasty, którego cezury wykraczają poza klasyczną chronologię i w przypadku Litwy obejmują umownie okres zaborowy lat 1795–1918, stał się wiekiem przemian, które objęły grupy i struktury społeczne. Wobec tych przemian możemy zastosować takie terminy, jak „nowoczesność” lub „modernizacja”. W zasadzie pojęcia te charakteryzują takie dziewiętnastowieczne procesy jak uprzemysłowienie i jego nierównomierność, masowe dążenie do zdobycia wykształcenia i nabycia umiejętności czytania i pisania, kapitalizm, nowe możliwości komunikacyjne, rozszerzenie rynku prasowego, powszechny obowiązek służby wojskowej czy inżynierię społeczną, tj. to wszystko, co zarazem wpłynęło na wzrost znaczenia tożsamości narodowej i etnocentryzmu. Badacze teorii nacjonalizmu przy omawianiu wymienionych zjawisk zauważają, że to właśnie uprzemysłowienie zburzyło dotychczasową strukturę wspólnot agrarnych, otwierając drogę masowej migracji mieszkańców, gdyż chłopci zaczęli przenosić się do miast, udawać się w inne regiony, w których znacznie wzrosło zapotrzebowanie na siłę roboczą, zaczęto też ich powoływać do wojska. W taki sposób pojawiły się przesłanki do ich asymilacji do dominującej grupy etnicznej. Nastąpiło jednostkowe wyrażenie etniczności i skupienie się we wspólnotach etnicz-

nych (*nacijach*), czyli nowoczesnych narodach. Przyczyniły się do tego również nowe środki komunikacji oraz technologie, takie jak prasa, telegraf i maszyna parowa, umożliwiające rozwój komunikacji kolejowej (parowozy) oraz żeglugi (parostatki). Wskutek modernizacji tożsamość narodowa dla dużej części społeczeństwa stała się ważną kwestią.

W swoim artykule spróbuję ukazać, jak procesy związane z modernizacją – przede wszystkim uprzemysłowienie i urbanizacja – wpłynęły na przemiany składu społecznego i narodowego miast Litwy etnicznej w XIX w. Kwestię tę omówię, stosując metodę „przypadku”. W tym celu obrałem, można rzec, średniej wielkości typowe miasto ówczesnej Litwy etnicznej – Szawle. Było ono typowe dlatego, że w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Cesarstwa Rosyjskiego było to centrum powiatowe. Oznacza to, że w mieście rozlokowały się organy administracji publicznej. Z drugiej strony, w omawianym okresie miasto było ośrodkiem życia kulturalnego i centrum oświatowym dla mieszkańców północnej Litwy. Ponadto, mieściły się tu władze gminy żydowskiej – kahału.

W celu uzyskania odpowiedzi na pytania: w jaki sposób i dlaczego zmieniała się struktura społeczna i narodowa miasta oraz jaką rolę w XIX wieku odegrała w tym procesie migracja – należy opisać kontekst, a więc wskazać główne cechy rozwoju samorządu miejskiego.

W źródłach, pochodzących z pierwszej połowy XVI w., Szawle konsekwentnie są określane jako miasteczko, a jego mieszkańcy – jako mieszczenie. W zasadzie już wówczas Szawle pełniły funkcje centrum administracyjnego, gospodarczego i ideologicznego, czyli wykazywały cechy charakterystyczne dla miasta¹. Było to centrum gminne i parafialne, miejsce działalności kupców i rzemieślników, bo Szawle leżały na szlaku prowadzącym z Królewca do Rygi. Drugi szlak przez Radziwiliszki i Szadów prowadził do Wilna, a jego odgałęzienie – do Kiejdan i Kowna. Na zachód od Szawli przebiegał szlak w kierunku Memla (Kłajpedy). W 1589 r. Sejm Rzeczypospolitej Obojga Narodów na obszarze wokół Szawli wydzielił dobra stołowe, czyli ekonomię, której dochody przeznaczane były na potrzeby monarchii. Jednak do śmierci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w 1616 roku zarząd dobrami odbywał się według dotychczasowych zasad i dopiero później dobra przekształcono w ekonomię szawelską, której centrum stało się miasto. Szawle podlegały zarządowi administracyjnemu ekonomii aż do reform gospodarczych, podjętych w końcu XVIII wieku². W istotny sposób sytuacja mieszkańców miasta uległa zmianie,

¹ Z. Kiaupa, *Šiauliai XV a. – 1765 m.*, [w:] *Šiaulių miesto istorija (iki 1940)*, red. L. Mulevičius, Šiauliai 1991, s. 16.

² Ibidem, s. 17.

kiedy król Stanisław August Poniatowski wykupił ekonomię z rąk Radziwiłłów i przekazał ją w 1765 roku Antoniemu Tyzenhauzowi – podskarbiemu nadwornemu litewskiemu oraz zarządcy litewskich ekonomii królewskich. Wprowadził on zmiany, których celem było zwiększenie wpływów środków finansowych do skarbu królewskiego. Cel taki usiłował uzyskać m.in. poprzez zmniejszenie powierzchni gruntów uprawianych przez mieszczan oraz nałożenie na większość z nich pańszczyzny, co w 1769 roku doprowadziło do buntu chłopów i mieszczan. Po stłumieniu zamieszek system zarządu wprowadzony przez Tyzenhauza przetrwał, ale w wyniku reform, przeprowadzonych w latach 1770–1791, ukształtowała się nowa struktura miasta i uwidoczniły się jego funkcje miejskie. Przede wszystkim wzrosły uprawnienia administracyjne miasta jako centrum ekonomii, co z kolei doprowadziło do wzrostu liczby urzędników. Szawle stały się siedzibą sądów (ziemskich, zamkowych) Księstwa Żmudzkiego oraz centrum powiatowym. Na mocy postanowienia skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) z 1777 r., do Szawli zwożono podatki z czternastu powiatów Żmudzi. Ponadto, po rozlokowaniu się w Szawlach sądów, zaczęły tu obradować również sejmiki szlacheckie, a tym samym miasto zyskało też „szlachecki” koloryt.

Reformy gospodarcze przyczyniły się do zwiększenia ilości rzemieślników. Ożywił się wynajem pomieszczeń, handel, rozwijały się różne rzemiosła, zmieniała się struktura urbanistyczna miasta. Ważnym wydarzeniem w rozwoju Szawli stała się Konstytucja 3 Maja 1791 roku, a ściślej – ustawa o miastach królewskich z 18 kwietnia tego roku, zwiększająca kompetencje samorządu miejskiego i wolności mieszczan. Kilka miesięcy później 9 listopada 1791 roku Stanisław August Poniatowski wystawił Szawlom przywilej, który wpłynął na rozwój tego ośrodka. Szawle uznano za miasto wolne od powinności skarbowych, a jego ówczesnych i przyszłych mieszkańców, osiedlających się tu i przyjmujących prawo miejskie – za wolnych. Ziemię należącą od dawna do miasta, jak też własność mieszkańców – domy i działki – przyznano miastu i mieszczanom. Przywilej pozwolił powołać magistrat i sąd grodzki oraz wybrać ich członków, ogłoszono równe prawa i obowiązki dla wszystkich mieszkańców pochodzenia szlacheckiego i mieszczańskiego, zajmujących się handlem, rzemiosłem, rękodziełem, prowadzeniem karczm, posiadających lub nabywających posesje. Przywilejem zatwierdzono też herb wybrany przez mieszczan. Akt ten zakończył proces tworzenia samorządu miejskiego, gdyż wyzwołał miasto od zwierzchności właściciela ekonomii szawelskiej³.

Po przyłączeniu w 1795 roku znacznego terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego do Cesarstwa Rosyjskiego Katarzyna II rozporządzeniem z 29 sierpnia

³ Ibidem, s. 54–55.

nia tegoż roku przekazała ekonomię szawelską i miasto swojemu faworytowi Płatonowi Zubowowi. 10 października specjalną decyzją cesarskiej Szawle wydzielono z posiadłości Zubowa i ogłoszono siedzibą powiatu szawelskiego⁴. Jednocześnie rozporządzenie zmieniało status niektórych mieszczan, tj. tych żyjących z uprawy roli. 55 rodzin szawelskich zostało nadanych Zubowowi i obciążonych obowiązkiem pańszczyźnianym, a więc zdegradowano ich status społeczny do warstwy chłopskiej obciążonej poddaństwem⁵.

Z drugiej strony, od czasów Zubowa nie zostały wyraźnie określone granice gruntów ekonomii i miasta. Kwestia ta została rozwiązana sędownie dopiero w 1852 roku⁶. Wraz z włączeniem Szawel do Cesarstwa Rosyjskiego rozpoczęła się centralizacja zarządzania miastem. Do 1861 roku zmalała rola szlachty z powodu zmniejszenia się jej liczby, a z tych samych powodów wzrosło znaczenie mieszczan, ponadto w zarządzaniu miastem zwiększyła się zależność od władz centralnych – gubernialnych. Wybory do zarządu miejskiego (ratusza) odbywały się pod policyjnym nadzorem horodniczego, który był odpowiedzialny przed gubernatorem. Wszystkie rozporządzenia rady miejskiej uprawomocniały się dopiero po zatwierdzeniu przez Zarząd Spraw Miejskich Guberni Kowieńskiej. Szawle zaczęły odgrywać także większą rolę w administracji. W 1796 roku zostały siedzibą namiestnictwa wileńskiego, stały się stolicą powiatu szawelskiego najpierw, w latach 1797–1801 – guberni litewskiej, a po zmianach administracyjnych, od 1802 roku – wileńskiej, a od 1843 roku – kowieńskiej.

Należy zastanowić się, jak w takim centrum administracyjnym funkcjonowały tradycyjne organy praworządności i urzędy. W mieście rozlokował się najważniejszy urząd administracyjny powiatu – niższy sąd ziemski, tj. organ administracyjno-policyjny. Zajmował się on m.in. nadzorem nad życiem gospodarczym, ochroną przeciwpożarową, stanem higienicznym miasta oraz opieką zdrowotną. Działały sądy stanowe: zamkowy powiatowy i ziemski. W 1832 roku połączono je w jeden sąd powiatowy, który w 1872 roku został zlikwidowany, zamiast niego pojawiły się dwa sądy pokoju – miejski i powiatowy, zorganizowane na bardziej demokratycznych zasadach. Przez cały wiek XIX działał też sąd „sierot”. W Szawlach w dalszym ciągu rezydowały organy powiatu. Zbierał się też sejmik szlachecki. Ponadto działała komisja drogowa, powiatowy urząd pocztowy, kasa skarbową, od 1855 roku – komitet powinności ziemskich, funkcjonowało więzienie. Rezydował też mierniczy powiatowy, lekarz, dowódca

⁴ Полное собрание законов. Собрание (1649–1825), т. 23:1789 – 31 октября 1796 (dalej: ПСЗ, т. 23), Санкт-Петербург 1795, 1830, nr 17397.

⁵ Z. Kiaupa, *Šiauliai XV a. – 1765*, [w:] *Šiaulių miesto istorija (iki 1940)*, s. 61.

⁶ Archiwum Okręgu Kowieńskiego (dalej: AOK), f. 75, ap. 1, b. 439: Dziennik Ratusza Szawel (sprawy sądowe za 1856 r.), k. 36–37a.

rozlokowanego w Szawlach garnizonu. Od 1878 roku odbywał się zjazd sędziów pokoju Poniewieża i Szawli, działały instytucje opieki, powiatowy zarząd do spraw podziału podatków z działalności gospodarczej, komitet trzeźwości, zarząd do spraw podatku akcyzowego, zarząd do spraw czynszowych, powiatowy komitet rozwoju rolnictwa (od 1902 roku), szawelski oddział wileńskiego zarządu żandarmerii i policji kolejowej⁷. W 1864 roku, gdy w powiecie działały oddziały powstańcze, utworzono w mieście zarząd żandarmerii powiatowej, a w latach osiemdziesiątych stało się ono siedzibą naczelnika zarządu żandarmów guberni kowieńskiej dla powiatów rosieńskiego, telszewskiego i szawelskiego⁸.

Przed 1875 r. funkcje administracji miejskiej pełniły władze miejskie, złożone zazwyczaj z burmistrza, czterech rajców, sekretarza i księgowego. Burmistrza i dwóch rajców wybierali wyłącznie chrześcijanie, dwóch pozostałych – Żydzi. Członkowie ratusza rozpatrywali i rozstrzygali kwestie dotyczące gospodarowania miastem oraz porządku, z wyjątkiem spraw należących do kompetencji policji. Zajmowali się też poborem podatków państwowych od mieszkańców, podziałem powinności mieszkańców, prowadzili rachunkowość mieszczan i kupców, dbali o stan higieny i ochronę przeciwpożarową w mieście, prowadzili nadzór nad ulicami, domami państwowymi i budynkami będącymi własnością miasta.

Po stłumieniu powstania styczniowego samorząd miejski w jeszcze większym stopniu niż do tej pory stał się nominalny. W 1866 roku podobnie jak w innych miastach w Szawlach zlikwidowano radę miejską. Funkcje sędownicze przejął sąd powiatowy, do prowadzenia spraw miasta powołano dumę, złożoną z nominowanego przez gubernatora burmistrza oraz czterech członków jego kancelarii⁹. Od 1876 roku дума była wybierana co cztery lata przez wszystkich mieszkańców miasta. Był to organ niestanowy, zakres jego kompetencji był większy w porównaniu z radą miejską. Дума rozporządzała całym majątkiem miasta, podejmowała decyzje w kwestiach gospodarowania i ochrony sanitarnej. Członkowie dumy wybierali organ wykonawczy – zarząd na czele z przewodniczącym dumy miejskiej (burmistrzem). Ten był zatwierdzany przez gubernatora. Burmistrz uzgadniał z gubernatorem daty posiedzeń dumy oraz kwestie wymagające rozpatrzenia. Kopie protokołów posiedzeń wysyłano do Kowna, do działającego przy gubernatorze zarządu spraw miejskich. Rozpatrywał on ważniejsze decyzje dumy i przedkładał gubernatorowi do zatwierdzenia¹⁰.

⁷ Ibidem, f. 27, ap. 1, b. 2: Opis administracyjny powiatu szawelskiego (1894?), k. 4, 45, 47.

⁸ Ibidem, f. 50, ap. 1, b. 16562: Korespondencja Zarządu Żandarmów Kowieńskich z gubernatorem z lutego 1864 r., k. 241.

⁹ Ibidem, f. 50, ap. 1, b. 19321: Sprawozdanie gubernatora Kowna z 1871 r., k. 9.

¹⁰ Ibidem, f. 52, ap. 1, b. 214: Protokół posiedzenia Zarządu Spraw Miejskich Guberni Kowieńskiej z 10 czerwca 1890 r., na którym omawiano decyzje dumy Szawli, k. 20.

W okresie działalności dumy ożywiło się życie gospodarcze i kulturalne miasta, co, jak zobaczymy, miało decydujący wpływ na zmianę struktury społecznej i narodowościowej jego mieszkańców.

Część mieszczan – Żydzi – podlegała gminie – kahałowi. Składał się on z kilku seniorów na czele z wyższym duchownym – rabinem. Seniorów wybierano co roku spośród bogatszych Żydów. Kahał pełnił funkcje administracyjne i sądownicze. Ponościł odpowiedzialność za podatek poduszny¹¹ i rekrucki¹². Wraz z pojawieniem się dumy zmalały jednak uprawnienia kahału oraz jego wpływ na poszczególnych członków wspólnoty żydowskiej.

Funkcje policji w mieście pełnił nominowany przez gubernatora horodniczy oraz kierowany przez niego zarząd¹³. Przez cały okres zarząd odgrywał bardzo ważną rolę w kierowaniu miastem. Wzrosła ona jeszcze bardziej po stłumieniu powstania styczińskiego. Właśnie wtedy urząd horodniczego został zlikwidowany, powołano zarząd policji powiatowej, który przejął zarazem funkcje sądu ziemskiego¹⁴. Pod jego nadzorem odbywały się wybory do dumy: przedstawiał on gubernatorowi charakterystyki kandydatów do niej oraz kontrolował wykonanie przez mieszkańców uchwał podjętych przez dumę.

Badanie zmian struktury społeczno-narodowościowej Szawli utrudnia to, że baza źródłowa jest niewiarygodna. Zawarte w różnych źródłach z pierwszej połowy XIX w. dane statystyczne dotyczące mieszkańców Szawli są niekompletne, niedokładne, a niekiedy też sprzeczne ze sobą. Wśród nich bardziej szczegółowe są dane zebrane przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rosji¹⁵, gdyż powstały na podstawie zawiadomień naczelników policji powiatów i miast.

¹¹ Podatek poduszny nałożony został na osoby płci męskiej guberni litewskich w 1812 roku. Obejmował wszystkich przedstawicieli stanów podatkowych: chłopów, mieszczan, rzemieślników oraz jednodworców. Nie dotyczył m.in. szlachty, duchowieństwa, oficerów, osób z tytułem naukowym, urzędników poczty. Dla części europejskiej Rosji zniesiony został w 1887 roku.

¹² Na temat podatków w Cesarstwie Rosyjskim zob.: A. Žilėnas I. Čepienė, V.Meidūnas, *Lietuvos mokesčių raida*, cz. 1, „Apskaitos ir mokesčių apžvalga”, 1998, nr 7/8, s. 129–133; A. Анфимов, *Налоги и земельные платежи крестьян Европейской России в начале XX века (1901–1912 г.г.)*, „Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы”, Минск 1962, s. 489–505; И. С. Блиох, *Финансы России XIX столетия. История – статистика*, t. 3, Санкт-Петербург 1882; А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005.

¹³ ПСЗ, t. 23, 1797, nr 17788.

¹⁴ *Ковенская губерния за время 1843–1893 г.г.*, Ковна 1893, s. 38.

¹⁵ К. Герман, *Статистическое исследование относительно Российской империи*, t. 1: *О народоселении*, Санкт-Петербург 1819; *Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год*, Санкт-Петербург 1829; *Обозрение состояния городов Российской империи в 1833-м году*, Санкт-Петербург 1834.

Wiarygodność tych informacji budzi jednak zastrzeżenia, gdyż zbierano je bez określonej metody czy programu, według którego zostałyby opracowane i opublikowane.

Na tym tle wyróżnia się praca Karla Fiodorowicza Germana, zawierająca informacje o mieszkańcach Szawli w 1811 roku, oparta na materiałach wcześniejszych rewizji i zawiadomieniach gubernatora. Najważniejszym źródłem do badań nad liczebnością i składem mieszkańców Szawli od 1837 roku są roczne raporty horodniczego miasta, adresowane do gubernatorów Kowna, miesięczne sprawozdania, informacje przedkładane wileńskiemu, a od 1841 roku kowieńskiemu komitetowi statystycznemu. Jednak dane z różnych lat najwyraźniej były gromadzone i przedstawiane nie według jednej metody. Na przykład, w adresowanym do gubernatora Kowna sprawozdaniu za 1845 rok wskazano 196 mieszkańców Szawli, należących do stanu szlacheckiego, natomiast w informacjach dla komitetu statystycznego ta liczba wynosi aż 387 osób. Po uważniejszym zapoznaniu się z przedstawionymi danymi dostrzeżemy, że różnica wynika stąd, iż w sprawozdaniu odnotowano jedynie osoby, pozostające na służbie państwowej, a w informacjach dla Komitetu Statystycznego również tych przedstawicieli szlachty, którzy odeszli ze służby wraz z członkami ich rodzin. Należy mieć na uwadze, że administracja Rosji, walcząc z niechęcią szlachty z terenów byłego WKL wobec przyjmowania posad w służbie państwowej w pierwszej połowie XIX wieku, przyjęła ustawy (12 października 1835 r. oraz 21 kwietnia 1852 r.) dotyczące obowiązkowej służby szlachty. Chcąc uniknąć tego obowiązku, podawano zaniżone w stosunku do prawdziwych dane.

Ogólnie rzecz ujmując, żadne źródło nie jest dokładne, jednak dane zawarte w raportach są bardziej szczegółowe (z wyjątkiem dotyczących liczebności szlachty). Ponadto są bardziej cykliczne w porównaniu z zawartymi w informacjach dla Komitetu Statystycznego, obejmują w dodatku różne stany: szlachtę, kupców, rzemieślników, wojskowych, osoby przebywające w zakładach karnych. Natomiast w informacjach dla Komitetu Statystycznego nie przedstawiano danych nie tylko o kupcach, ale też o mieszkających na stałe w mieście wojskowych czy obcokrajowcach.

Ważne źródło stanowi wydawana od 1845 roku publikacja zarządu guberni kowieńskiej *Памятная книжка Ковенской губернии* (dalej w tekście: ПККГ). Zawarte w niej dane są jednak sprzeczne zarówno z raportami horodniczego, jak i z danymi statystycznymi, przedstawionymi w głośniejszej pracy Dmitrija Afanasjew¹⁶. Na przykład w publikacji zarządu guberni kowieńskiej z 1852 roku wskazano, że w 1851 roku liczba mieszkańców Szawli wynosiła 4754

¹⁶ Д. Афанасьев, *Ковенская губерния. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*, Санкт-Петербург 1861, s. 592, 671.

osoby¹⁷. Natomiast w raporcie horodniczego wynosi ona 6002 osoby, w tym jedynie do stanu mieszczańskiego zaliczono 4780 osób. W 1861 roku zgodnie z ПККГ w Szawlach mieszkały 5834 osoby¹⁸, podczas gdy w pracy D. Afanasjewa w 1858 roku tylko mieszczan naliczono 5898 osób¹⁹.

Dane ze stycznia 1851 roku różnią się od wskazanych w ПККГ oraz w rocznych raportach horodniczego tym, że do szlachty zostali zaliczeni nie tylko urzędnicy, ale też osoby, niebędące na służbie. Do żołnierzy i członków ich rodzin doliczono stacjonujący w owym czasie w Szawlach kontyngent wojskowy, jak też zamieszkałych w mieście obcokrajowców, przybyszy z innych miejsc, tj. tymczasowych mieszkańców miasta.

Mimo wszystko ta cała dość niejednorodna masa danych pozwala stworzyć obraz dotyczący dynamiki liczebności mieszkańców miasta w pierwszej połowie XIX wieku.

Punktem wyjścia do analizy są informacje przedstawione przez Leonida Żytkowicza, przygotowane na podstawie raportów horodniczego. Według nich w 1798 roku Szawle liczyły 1237 mieszkańców²⁰. W tym czasie Szawle pod tym względem wyprzedzały sąsiedni Poniewież (1878) i Wiłkomierz (2651 mieszkańców)²¹. Przed wejściem wojska Napoleona w 1812 roku w mieście pozostało 1115 mieszkańców. W czasie rządów napoleońskich (od 5 lipca do 19 grudnia 1812 roku)²² liczba mieszkańców zmniejszyła się jeszcze do 451 osób²³. W 1825 roku miasto liczyło jedynie 923 osoby (Poniewież – 2120, Wiłkomierz – 4153, Rosienie – 2169). Do tej liczby prawdopodobnie zostali włączeni też wojskowi, gdyż liczbę kobiet oszacowano odrębnie na 235 osób²⁴.

¹⁷ Памятная книжка Ковенской губернии (dalej: ПККГ) на 1852 год, Ковно 1852, s. 156.

¹⁸ ПККГ на 1862 год, Ковно 1862, Отд. Население губернии, s. 1.

¹⁹ Д. Афанасьев, Ковенская губерния, s. 671.

²⁰ L. Żytkowicz, Rządy Repniņa na Litwie w latach 1794–1797, Wilno 1938, s. 305.

²¹ К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, т. 1: О народоселении, Санкт-Петербург 1819; Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, Санкт-Петербург 1829; Обзор состояния городов Российской империи в 1833-м году, Санкт-Петербург 1834.

²² 5 lipca 1812 r. do Szawli wkraczał oddział gen. Friedricha Kleista von Nollendorfa z 10. korpusu marszałka Étienne'a MacDonalda. Administracją miasta zajmowała się prefektura zorganizowana z miejscowej szlachty; intendentem francuskim był de Veau – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: LPAH), f. 388, ap. 1, b. 8: Materiały do historii wojny 1812 r. w gub. wileńskiej opracowane przez Michaiłowskiego-Danilewskiego, k. 60–61.

²³ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 8: Ibidem, k. 61–62; f. 388, ap. 1, b. 15, k. 28–29: Zawiadomienie ziemiańskiego naczelnika policji [ziemiańskiego isprawnika] powiatu szawelskiego z 15 kwietnia 1837 r., adresowane do gubernatora Wilna.

²⁴ Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, s. 12–13, 66–67, 78–79.

W tym przypadku liczba ogólna jest jeszcze bardziej wątpliwa. Została wyraźnie zaniżona, nawet jeżeli przedstawione dane obejmują wyłącznie osoby, należące do stanów, płacących podatki. Bardziej prawdziwe są dane z 1827 roku. Według nich w Szawlach mieszkały wtedy 1742 osoby; w 1833 roku – 1316, w 1837 roku – 2316, w 1839 roku – 2685, natomiast w 1840 roku – 2870 (według innych źródeł 2363 i 3572)²⁵, w 1850 roku – 4754 osoby (w Poniewieżu – 6221, Wiłkomierzu – 5337, Rosieniach – 8860)²⁶, w 1858 roku – 6883 i w 1861 roku – 5834 (w Poniewieżu – 6221, Wiłkomierzu – 7034, Rosieniach – 12 036, Telszach – 5852)²⁷.

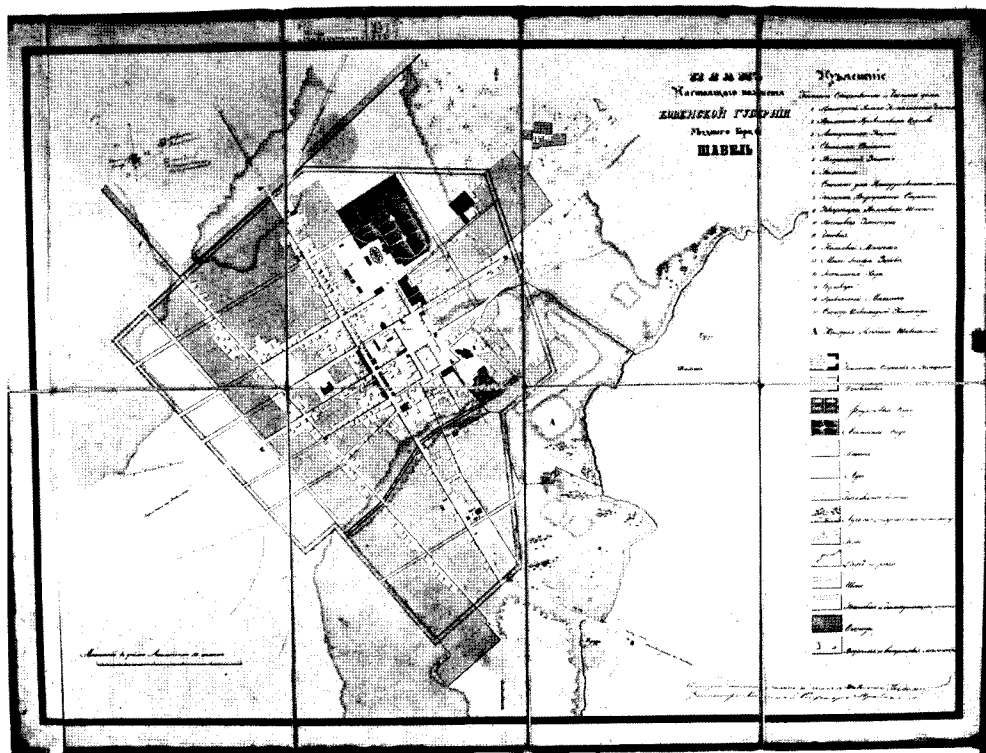
Szawle przeżyły kryzys demograficzny w latach 1812–1836. Dopiero w okresie 1837–1839 liczba mieszkańców osiągnęła poziom z 1811 roku. O podobnej sytuacji zdecydowały takie czynniki, jak wojna 1812 roku, związana z tym ewakuacja, zniszczenia, choroby (epidemia cholery w 1824 r.) oraz powstanie listopadowe, kiedy to Szawle stały się jednym z najważniejszych miejsc starć między powstańcami i wojskiem carskim. Wskutek tych kataklizmów – zniszczenia gospodarki, przemysłu, handlu, zwiększenia kontyngentu wojska, nałożenia obowiązków – zmniejszyła się liczba mieszkańców miasta. Mniejszych strat w wyniku wymienionych wydarzeń doznały Poniewież, Wiłkomierz i Rosienie. Wymienione miasta właśnie w owym okresie wyprzedziły Szawle pod względem liczby mieszkańców i tempa rozwoju. Pod koniec lat trzydziestych XIX wieku, gdy nieco ustabilizowała się sytuacja w mieście, rozpoczęto budowę drogi Ryga – Taurogi, a wraz z tym pojawiła się perspektywa rozwoju stosunków handlowych i nieco ożywiło życie gospodarcze, zaczęła też wzrastać liczba mieszkańców. W latach 1849–1861 tempo rozwoju Szawli zrównało się z tempem rozwoju innych centrów powiatowych (Poniewież, Rosienie i Wiłkomierz). Przeszkodą dla szybszego rozwoju miasta w dalszym ciągu było pozostawanie na uboczu najważniejszych szlaków handlowych, otoczenie przez posiadłości ziemskie, a tym samym ograniczone możliwości rozwoju terytorialnego. Należy podkreślić, że przeszkodę stanowiły okalające miasto posiadłości Płatona Zubowa. Wiadomo, że ustawą z 10 października 1795 roku miasto zyskało prawo do arealu otaczającego miasto w promieniu dwóch wiorst.

²⁵ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 50: Zawiadomienie horodniczego Szawli z 21 stycznia 1837 r., adresowane do gubernatora Wilna, k. 28; Tabela dotycząca Szawli, opracowana w 1840 r. przez komitet statystyczny guberni wileńskiej, k. 24–25; Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Санкт-Петербург 1840, s. 147; LPAH, f. 388, ap. 1, b. 5103: Zawiadomienie horodniczego Szawli z 30 sierpnia 1840 r., adresowane do komitetu statystycznego, k. 25–26.

²⁶ ПККГ на 1850 год, Ковно 1849, s. 147.

²⁷ Экономическое состояние городских поселений Европейской России на 1861–1862 год, Санкт-Петербург 1864, cz. 1, roz. XVI, s. 8, 12, 15, 16, 19.

Mimo to Zubow, kierując się specjalnym rozporządzeniem Repnina z 1797 roku, zezwalającym na oddanie wolnych nieużytków, należących do ekonomii szawelskiej, zachował dla siebie leżące w pobliżu miasta wsie Łuksze (Lukšė), Norejkiški (Noreikiškės), Purwe (Purvė), miastu zaś oddał błotniste i porośnięte chaszczami tereny, położone w odległości czterech wiorst (w pobliżu przyszłego dworca kolejowego). W miarę powiększania się obszaru zabudowy miasta, ratusz od 1829 roku procesował się z potomkami Płatona Zubowa (zmarł w 1822 r.). Jednak aż do 1852 roku żadnej sprawy nie wygrał²⁸. Dopiero na planie z 1852 roku granice miasta zostały wyraźnie zaznaczone²⁹.

Ryc. 1. Plan miasta Szawli z 1852 r.

Źródło: Центральный государственный военно-исторический архив, Москва, ф. ВУА, д. 21528.

²⁸ APK, f. 49, ap. 1, b. 2376: List generał-gubernatora Wilna z 25 listopada 1849 r. do zarządu guberni kowieńskiej, k. 52–55, 154–160, 285; Ibidem, f. 75, ap. 1, b. 439: Dziennik ratusza Szawel (sprawy sądowe za 1856 r.), k. 36–37a.

²⁹ К. Гуковский, И. Пташкин, *Уездный город Шавли Ковенской губернии*, Ковно 1903, s. 22.

Dla rozwoju miasta rzeczą niepomyślną była obowiązująca w dalszym ciągu pańszczyzna, wolne tempo rozwoju stosunków kapitalistycznych (rozwijanie kontaktów między miastem i wsią, wolne kształtowanie się rynku wewnętrznego, wolny rozwój podziału pracy i inne) oraz związane z tym nieduże zapotrzebowanie na siłę roboczą, co hamowało wzrost liczby mieszkańców miasta kosztem osób opuszczających gospodarstwa rolne. Według rodzajów działalności mieszkańców w pierwszej połowie XIX w. Szawle można scharakteryzować jako ośrodek rolnictwa i handlu. Raporty naczelnika policji miasta (horodniczego) z lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. pokazują, że znaczna część mieszkańców chrześcijan zajmowała się rolnictwem, zaś nieposiadający ziemi, w tym niemajątni Żydzi – pracą dniówkową, a bogaci Żydzi kupiectwem³⁰. Od końca lat czterdziestych XIX wieku znaczenie rolnictwa w życiu mieszczan zaczęło wyraźnie słabnąć. Jak zobaczymy, właśnie w tym okresie w mieście nastąpił wzrost liczby mieszkańców narodowości żydowskiej, którzy, jak wiadomo, zasadniczo nie uprawiali ziemi. Jeżeli chodzi o działalność przemysłową w omawianym okresie, w mieście najwięcej było gorzelnii i browarów³¹, rosła liczba młynów³², pojawiło się kilka zakładów garbarskich, w 1858 roku założono manufakturę wyrobów jedwabnych i wełnianych braci Nurokowych i Tomasza Kūnelisa, w której zatrudniono dziewięćnaście osób. Nie wytrzymała ona jednak konkurencji z zakładami centralnych guberni Królestwa Polskiego i Rosji i w 1859 roku została zamknięta³³.

Wszystko to miało wpływ na zmianę struktury społecznej mieszkańców Szawli. Aż do 1861 roku najliczniejszą i stale rosnącą ilościowo grupą byli mieszczaństwo. Ciągłe zwiększała się liczba rzemieślników majstrów i członków ich rodzin. W 1839 roku liczba rzemieślników wyniosła 92 osoby (3,8% wszystkich mieszkańców, należących do stanu mieszczańskiego), w 1845 roku – 139 osób (4,4%), w 1858 roku majstrów w Szawlach było już 149³⁴. Od początku lat czterdziestych zauważalnie rosła również liczebność kupców. Wcześniej, w 1795 roku do stanu kupieckiego należało czternaście miejscowych osób obu płci oraz trzech przybyszów nowo osiadłych w Szawlach³⁵. W 1797

³⁰ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 30, k. 115.

³¹ В. Меркис, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.*, Вильнюс 1969, s. 62.

³² APK, f. 49, ap. 1, b. 3101: Kosztorysy przychodów i wydatków Szawel, k. 16.

³³ Д. Афанасьев, *Ковенская губерния*, s. 468; Zawiadomienie horodniczego Szawli z 11 grudnia 1852 r. dla gubernatora Kowna, APK, f. 50, ap. 1, b. 13280, k. 66.

³⁴ Д. Афанасьев, *Ковенская губерния*, s. 671.

³⁵ APK, f. 525, ap. 8, b. 759: Dane spisu lustracyjnego z 1795 r., dotyczące kupców w Szawlach, k. 36a.

roku już tylko 22 kupców miało zarejestrowany w mieście własny kapitał³⁶. W 1825 roku kapitał zarejestrowały jedynie dwie osoby, a w 1833 roku – cztery³⁷. Dane te wyraźnie potwierdzają kryzys demograficzny i gospodarczy miasta w pierwszych dekadach XIX wieku.

Mimo, że dane za 1837, 1839 i 1854 rok nie obejmują wszystkich przedstawicieli stanu szlacheckiego w mieście, to jednak widać, że ich liczebność spadła. Widoczny jest tu też wpływ ustawy z 1832 roku, wymagającej poświęcenia szlachectwa. Część byłej szlachty zmuszono do przejścia do stanu jednodworców i obywateli (*grazdan*). W 1851 r. miasto liczyło 147, a w 1858 roku – 215 przedstawicieli jednodworców i obywateli. W dalszym ciągu nieznaczną część mieszkańców stanowili chłopcy i służba.

Dostępne dane statystyczne z trudem odzwierciedlają strukturę narodowościową miasta, bo mieszkańców zapisywano według wyznania. Grupy wyznaniowe, które jednoznacznie w tym czasie można utożsamiać z przynależnością narodową, to Karaimi, Tatarzy i Żydzi. Co prawda w zawiadomieniu horodniczego Szawli z 30 sierpnia 1840 roku dla Komitetu Statystycznego guberni wileńskiej podkreślono, że w mieście mieszkają Litwini i Żmudzini – 1193 osoby, Żydzi – 2319 osób oraz pięćdziesięciu Niemców i jeden Włoch³⁸. Dane są wyraźnie niedokładne, gdyż zabrakło w nich Polaków i Rosjan, którzy stanowili część mieszkańców. Z drugiej strony, oczywiste jest też, że według struktury wyznaniowej przeważali Żydzi. O ile w 1798 roku stanowili oni 39,6% ogólnej liczby mieszkańców³⁹, to w 1840 roku ich liczebność wzrosła do 2319 osób, czyli 64,9%. Liczba katolików wyniosła 1126 osób (31,5%), luteran – 59 osób (1,7%), kalwinistów – 2 osoby (0,05%), staroobrzędowców – 66 osób (1,9%), przy czym prawosławni nie zostali wymienieni⁴⁰. W 1858 roku odnotowano 84 prawosławnych (1,2%), katolików – 3519 (51,15%), luteran – 83 osoby (1,2%), Żydów – 3196 (46,4%)⁴¹. Ci ostatni dominowali wśród stanu mieszczańskiego. W 1845 roku do tego stanu należało 2634 Żydów (94,8% przedstawicieli tej narodowości)⁴², w 1858 roku – 3112 Żydów (52,8%). Dominowali oni również wśród rzemieślników. Spośród odnotowanych w 1842

³⁶ L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, s. 304.

³⁷ *Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год*, s. 88–89; *Обозрение состояния городов Российской империи в 1833-м году*, s. 4–5.

³⁸ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 5103, k. 48.

³⁹ L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, s. 305.

⁴⁰ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 5103, k. 48.

⁴¹ Д. Афанасьев, *Ковенская губерния*, s. 670.

⁴² APK, f. 50, ap. 1, b. 11837: Raport horodniczego Szawel z 1845 r. adresowany do gubernatora Kowna, k. 413.

roku 56 rzemieślników szawelskich 64,3% stanowili Żydzi⁴³. Od początku lat czterdziestych XIX wieku Żydzi przeważali również wśród kupców. Wiadomo, że w 1797 roku w Szawlach kupców było tylko 22, z czego tylko pięciu Żydów, a po kryzysie demograficznym w 1842 roku wszystkich sześciu kupców było Żydami⁴⁴. Od tego czasu tylko oni reprezentowali tę grupę zawodową, w 1848 roku było ich 29, dziesięć lat później – 81⁴⁵. Sytuację objaśnić można specyfiką polityki ówczesnych władz Rosji względem osób narodowości żydowskiej, określeniem granic strefy osiedlenia Żydów w Cesarstwie Rosyjskim. Jak wiadomo, gubernia wileńska, a później także kowieńska zostały objęte strefą, gdzie mogła osiedlać się ludność żydowska. Ustawy, m.in. z 9 grudnia 1804 roku oraz 19 października 1807 roku, przyjęte przez centralne władze Rosji oraz rozporządzenia gubernatorów, ograniczyły działalność Żydów w miejscowościach wiejskich, stwarzając bardziej pomyślne warunki do ich przenoszenia się do miast i miasteczek, w tym do Szawli.

W okresie, który przypadł na lata po zniesieniu pańszczyzny w 1861 roku, na ogólny rozwój Szawli decydujący wpływ miała linia kolejowa Kolei Libawsko-Romeńskiej. 4 września 1871 roku otwarto jej odcinek z Koszedar do Lipawy, a 1 listopada 1873 roku oddano do użytku również odcinek Radziwiliszki – Kałkuny⁴⁶. Magistrala połączyła Szawle z ważnymi centrami handlowo-przemysłowymi na Ukrainie, Białorusi i Łotwie oraz z regionami Rosji środkowej. Należy podkreślić, że w latach sześćdziesiątych ożywił się handel również na szlaku Ryga – Taurogi. Wymienione czynniki sprawiły, że Szawle zostały włączone w ogólny proces industrializacji Rosji i stały się dość ważnym centrum przemysłowo-handlowym na obszarze Litwy północno-zachodniej. Szybko powiększał się tu też teren zabudowy oraz, oczywiście, rosła liczba mieszkańców.

Największy wzrost liczby mieszkańców odnotowano w latach sześćdziesiątych – osiemdziesiątych XIX wieku. Jakże były tego przyczyny? Przede wszystkim wpłynęła na to zmiana sytuacji miasta w infrastrukturze rynku Rosji oraz zniesienie pańszczyzny w 1861 roku. Myślę, że ta ostatnia okoliczność w największym stopniu przyczyniła się do wzrostu gospodarczego zarówno całej Litwy, jak i Szawli, stworzyła bardziej pomyślne warunki do rozwoju stosun-

⁴³ LPAH, f. 388, ap. 1, b. 52: Zawiadomienie ziemiańskiego naczelnika policji [ziemiańskiego isprawnika] powiatu szawelskiego z 13 stycznia 1842 r. dla gubernatora Wilna, k. 9.

⁴⁴ Ibidem; L. Żytkowicz, *Rządy Repnina*, s. 304.

⁴⁵ APK, f. 50, ap. 1, b. 5103: Informacje zawarte w rocznym raporcie horodniczego Szawel za 1848 r., k. 25; Д. Афанасьев, *Ковенская губерния. Материалы для географии и статистики России собранные офицерами Генерального штаба*, s. 670.

⁴⁶ К. Гукковский, *Шавельский уезд*, Ковно 1896, s. 17–16.

ków kapitalistycznych w mieście i na wsi. Wskutek tego wyzwoleni spod poddaństwa osobistego chłopci bezrolni i małorolni stali się wolnymi najemnikami. Z drugiej strony, w miarę rozwoju stosunków kapitalistycznych na rynku pracy w miastach i miasteczkach doszło do zróżnicowania sytuacji majątkowej rzemieślników i drobnych kupców. Oni również stali się wolnonajemni. W sytuacji, gdy w miastach rozwijał się handel, powstawały zakłady przemysłowe, wzrosło zapotrzebowanie na większą liczbę robotników. To samo dotyczyło również Szawli. Choć w mniejszym stopniu niż Kowno lub Wilno, to jednak przyciągały przybyszów z innych miejscowości. Według spisu Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 roku w Szawlach mieszkało 16 128 osób. Z tego aż 5126, czyli 31,8% osób (do których zaliczono również wojskowych) stanowili migranci. Podstawową ich masę tworzyli przybysze z innych miast i okolicznych miasteczek – 48,2% (2471 osób). Z tego szlachta (rodowita i służebna) stanowiła 19,1% (984 osoby), chłopci zaś – 32,7% (1681 osób). Wśród chłopów, w odróżnieniu od szlachty, wyraźnie dominowali przybysze z innych powiatów guberni kowieńskiej (mieszczanie – 58,5%, a szlachta rodowita – 58,0%). Z innych guberni, przede wszystkim białoruskich i rosyjskich przeniosło się 1040 osób, czyli 61,7% wszystkich chłopów, którzy osiedlili się w Szawlach. Należy podkreślić dużą różnicę wśród liczby przybyłych mężczyzn i kobiet – odnotowano 9984 mężczyzn i zaledwie 92 kobiety. Można przypuszczać, że owa wysoka liczba mężczyzn dotyczyła wojskowych stacjonujących w mieście. Wśród chłopów, którzy przenieśli się z guberni kowieńskiej do Szawli i stanowili 37,2% wszystkich migrantów, było 319 mężczyzn i 307 kobiet⁴⁷.

Przesiedleńcy z powiatów guberni kowieńskiej stanowili 51,8% (2685 osób) wszystkich przybyłych do Szawli. Przybysze z guberni kurlandzkiej stanowili 5,6% (285 osób), z guberni wileńskiej – 4,0% (206 osób), z guberni witebskiej – 1,5% (79 osób) przybyłych z innych guberni Rosji. Trzeba zaznaczyć, że z guberni jarosławskiej – 6,4% wszystkich przybyłych, czyli 329 osób, a z guberni mohylewskiej – 5,2%, czyli 266 osób – byli to wojskowi⁴⁸. Dodać należy, że chłopci – zapisani jako mieszkańcy miast i miasteczek powiatu szawelskiego, którzy pracowali w szawelskich zakładach i fabrykach, ale na stałe nie mieszkali w tym mieście – nie zostali uwzględnieni w danych statystycznych.

⁴⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. LX, ч. II, кн. 17: Ковенская губерния, Санкт-Петербург 1904, s. 34–35.

⁴⁸ Ibidem, s. 37.

Tab. 1. Rozwój przemysłu w Szawlach w latach 1870-1912 (ilość przedsiębiorstw, dochód, liczba robotników)

Rok	1870			1880			1890			1900			1908			1912		
	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy	przedsiębiorstwa	produkacja (tys. rub.)	robotnicy
Gałąz przemysłu/																		
Spożywczy	8	20	16	20	396	155	21	915	299	14	398	274	17	639	386	23	721	490
Przetwórstwo surowców zwierzęcych	2	0,1	2	4	14	15	5	12	30	8	670	226	11	1683	468	12	4888	658
Włókienniczy	-	-	-	1	0,4	2	1	1	3	1	1	3	1	1	3	3	3	10
Papierniczo-poligraficzny	-	-	-	1	2	10	2	3	6	6	6	16	14	17	32	14	22	28
Obróbka drewna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	10	3	17	41	3	53	110
Obróbka materiałów mineralnych	-	-	-	1	0,3	3	-	-	-	2	1	7	3	3	8	3	1	7
Obróbka metalu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	21	22	4	25	50
Chemiczny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	4	-	-	-
Razem	10	20	18	27	413	185	29	931	338	33	1081	536	53	2382	961	62	5713	1353

Źródło: V. Merkys, *Šiaulių miesto pramonė kapitalizmo laikotarpiu (iki 1914 m.)*, „Šiaulių praeitis ir dabartis”, t. 5, Šiauliai 1986, s. 56.

Ryc. 2. Fabryka wyrobu skór Chaima Frenkiela.

Źródło: Muzeum „Aušra” w Szawlach, Kolekcja widokówek z Szawli.

Jeżeli spojrzymy na mieszkańców Szawli drugiej połowy XIX i początku XX wieku według ich przynależności narodowościowej, zauważymy, że w mieście w dalszym ciągu przeważali Żydzi. Na przykład w 1897 roku stanowili oni absolutną większość wśród kupców – 97,2%, ponadto stanowili 75,5% ogółu mieszkańców miasta. Jak już była o tym mowa, wpływ na to miała polityka rządu rosyjskiego względem przedstawicieli tej narodowości. W 1881 roku Żydom ostatecznie zakazano zajmowania się rolnictwem. Nie było zatem innego wyjścia niż przeniesienie się do miast i miasteczek. Należy więc przypuszczać, że ludność ta dominowała wśród migrantów do miasta. Jeżeli spróbujemy ustalić liczebność Litwinów (do tej grupy zalicza się też Żmudzinów), stanowili oni w przybliżeniu około 27,8%. Liczba ta nie jest dokładna, gdyż część mogła zostać uznana za Polaków, których w mieście naliczono 15,4%. Za Polaków uważała siebie zwłaszcza zamieszkała w mieście szlachta – 63,1%, podczas gdy za Litwinów uznało siebie jedynie 24,7% tego stanu. Polacy wśród mieszczan stanowili 7,0%, Litwini z kolei – 13,8% mieszkańców. Oczywiście jest, że liczbę Litwinów zwiększali chłopci przybyli z guberni kowieńskiej. Litwini stanowili aż 60,9% wszystkich zamieszkałych w mieście chłopów, Polacy zaś – zaledwie 20,7%. Niemalą część stanowili też chłopci Rosjanie –

20,7%. Ich trzon stanowili wojskowi. Za Rosjan uważała siebie też większość przedstawicieli szlachectwa osobistego oraz urzędników – aż 60,9%. Rosjanie dominowali również wśród duchownych – 76,5%. Przy czym Rosjanie stanowili jedynie 9,6% ogółu mieszkańców miasta.

Struktura narodowościowa mieszkańców miasta uległa istotnej zmianie na początku XX wieku. Według danych spisu mieszkańców guberni kowieńskiej z 1909 roku, liczba Litwinów w owym okresie w mieście wyniosła 4364 osoby, czyli 24,2%; Rosjan było 2641 (14,7%), Polaków – 129 osób (0,7%), Żydów – 10 140 osób (56,4%), przedstawiciele zaś innych nacji – 720 osób (4,0%). Łącznie miasto liczyło 17 993 mieszkańców⁴⁹. Co ciekawe, dane te ukazują charakterystyczne cechy rozwoju demograficznego miasta w porównaniu z innymi miejscowościami guberni kowieńskiej (zob. tab. 1).

Rozwój demograficzny Szawli w ciągu dziesięciu lat był znacznie intensywniejszy niż innych miast guberni. Z drugiej strony, w przeciwieństwie do innych miast, znacznie zmalał tu odsetek Litwinów, wzrosła natomiast liczba Rosjan. Na przykład w latach 1897–1909 w miastach guberni kowieńskiej ilość Litwinów wzrosła o 11,7%, w Kownie – o 15%, z kolei odsetek Rosjan odpowiednio zmalał – o 0,6% i 5,5%. Natomiast w Szawlach ilość Litwinów spadła o 3,6%, a mieszkańców narodowości rosyjskiej wzrosła o 5,1%. W tym okresie w Szawlach znacznie spadła też liczba Polaków i wzrosła Żydów. Jeżeli ilość tych ostatnich w Kownie i miastach guberni średnio wzrosła o 6,1%, to w Szawlach aż o 13,3%.

Analizując zmiany składu społecznego mieszkańców, widzimy, że z roku na rok społeczność Szawli stawała się coraz bardziej „kapitalistyczna”. Według danych spisu z 1897 roku w przemyśle i warsztatach rzemieślniczych miasta zatrudnionych było już 1841 osób. Część z nich stanowili oczywiście właściciele przedsiębiorstw i warsztatów rzemieślniczych oraz pracujący samodzielnie drobni producenci rzemieślnicy. Jednak większość z nich byli to najemni robotnicy, zwłaszcza dotyczyło to zakładów przemysłowych. Najwięcej spośród wszystkich zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle stanowili Żydzi – 54,9%. W warsztatach rzemieślniczych zatrudnionych było 68,4% Żydów, Litwini stanowili 23,1% (w rzemiośle – 11,5%), Polacy – 14,7% w zakładach przemysłowych i 11,4% w przedsiębiorstwach przemysłowych. Należy pamiętać, że do liczby najemnych robotników została włączona też służba i czeladnicy. Ich liczbę oszacowano na 1648 osób. Wśród nich Litwinów było 53,6%, Żydów – 23,4%, Polaków – 20,2%. Część najemnych robotników była zatrudniona w transporcie (164 osoby) i handlu (731 osoba). Według przybliżonych szacunków

⁴⁹ V. Merkys, *Lietuvos miestų gyventojų tautybės XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje klausimu*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai”, Serija A., t. 2 (5), 1958, s. 87.

robotnicy, którzy dochody czerpali wyłącznie z pracy fizycznej, razem ze swoimi rodzinami stanowili 8–8,5 tysiąca osób, tj. połowę mieszkańców Szawli. W rosnącej grupie robotników dominowali przedstawiciele innych narodowości niż litewska. Najbogatszych mieszkańców miasta (burżuazję) reprezentowali posiadacze kapitału i właściciele domów. Zaliczono do nich 699 niezależnych mieszkańców miasta i 846 członków ich rodzin (stanowiło to ogółem 9,6% wszystkich mieszkańców). Do tej grupy nie zaliczono kupców, właścicieli zakładów przemysłowych, kapitalistów pozostających na służbie państwowej, a włączono z kolei wielu drobnych właścicieli. Ogólna liczba przedstawicieli burżuazji była zatem niewiele większa. Znaczną część przedstawicieli burżuazji stanowili w mieście Żydzi – 47,8% oraz Polacy – 30,9%. Litwinów wśród nich było zaledwie 16,1%.

Tab. 2. Skład narodowościowy Szawli i Kowna oraz miast guberni kowieńskiej w 1897 i 1909 roku (ogółem)

Miasto. Rok	Litwini	Rosjanie	Białorusini	Polacy	Żydzi	Inni	Razem
	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %	Илоść /Odsetek w %
Ogółem w 1897 r.	12 766 8,9%	25 122 17,6%	1 759 1,2%	28 2861 9,8%	61 694 43,1%	13 517 9,4%	143 144 100%
Ogółem w 1909 r.	32 232 20,6%	26 541 17,0%	? ?	13 911 8,3%	76 334 49,6%	6 993 4,5%	156 011 100%
Kowno w 1897 r.	46,98 6,6%	18 308 25,8%	957 1,4%	16 112 22,7%	25 052 35,3%	5 793 8,2%	70 920 100%
Kowno w 1909 r.	17 027 21,6%	15 968 20,3%	? ?	8 235 10,5%	32 518 41,4%	4 905 6,2%	78 653 100%
Szawle w 1897 r.	4 475 27,8%	1 542 9,6%	94 0,6%	2 489 15,4%	6 978 43,1%	550 3,5%	16 128 100%
Szawle w 1909 r.	4 363 24,2%	2 641 14,7%	? ?	129 0,7%	10 140 56,4%	720 4,0%	17 993 100%

Źródło: V. Merkys, *Lietuvos miestu gyventoju tautybes sudetis XIX a. pabaigoje – XX, s. 87*; B. Меркис, *Развитие промышленности, s. 46–57*.

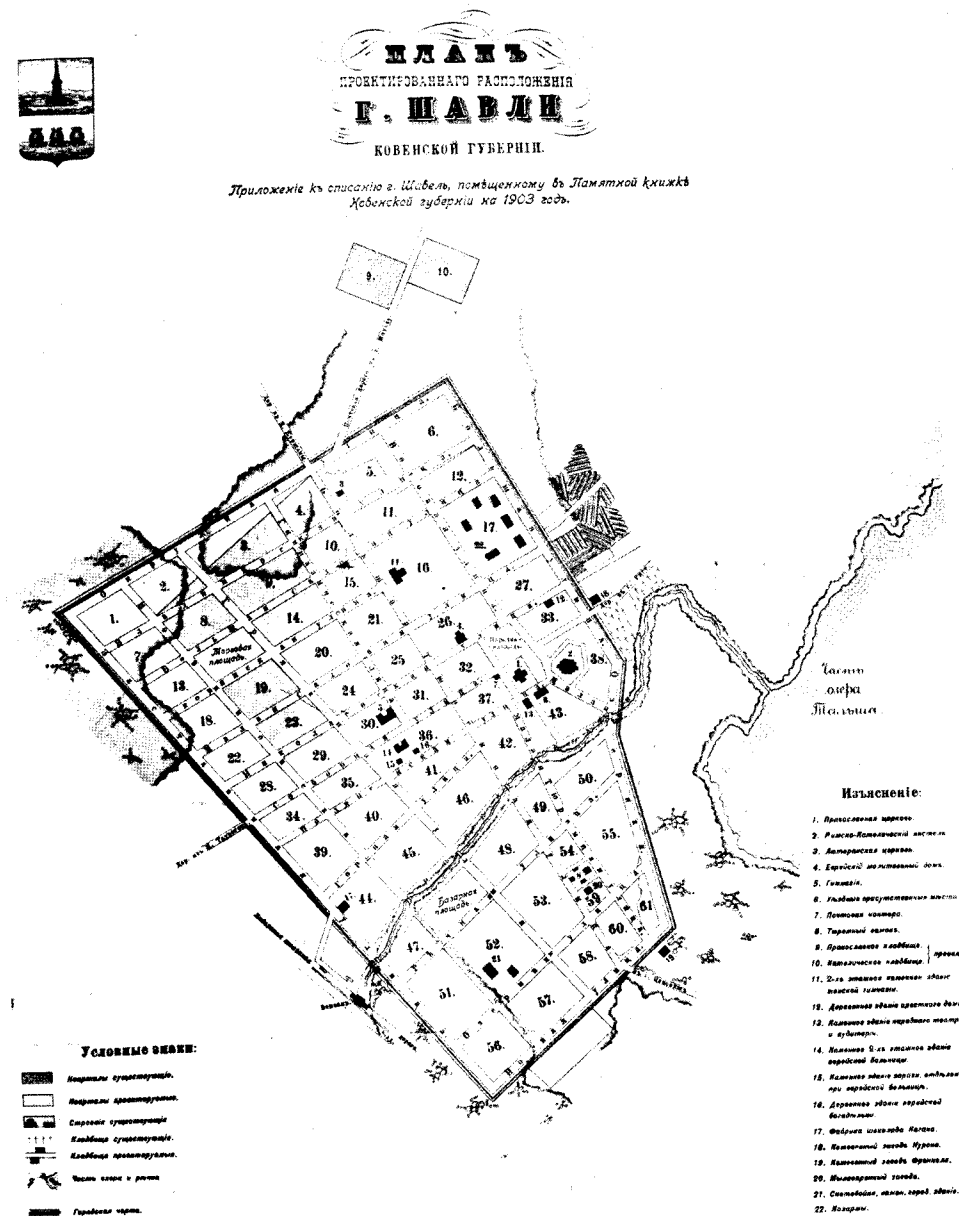

Рис. 3. План miasta Szawle z 1903 r.

Źródło: *Памятная книжка Ковенской губернии на 1903 год, Ковно 1902 (dodatek)*.

Pozostali posiadacze własności to drobni urzędnicy, inteligencja i duchowieństwo. W instytucjach władz zatrudnionych było 147 urzędników, w tym 78 Rosjan, 28 Litwinów, 19 Polaków, ośmiu Żydów i jedenastu innych. W organizacjach społecznych pracowały 24 osoby (dziesięciu – Rosjan, czterech – Litwinów, ośmiu – Polaków, dwóch – Żydów). Nauczycieli i wychowawców było 94 (w tym: 24 – Rosjan, sześciu – Litwinów, trzech – Polaków, 55 – Żydów). Pracowników nauki, literatury i sztuki było dwunastu, w tym: jeden Polak i dziesięciu Żydów, pracowników medycyny – 58 (ośmiu – Rosjan, dziewięciu – Litwinów, dziesięciu – Polaków, 31 – Żydów), duchownych – 23 (po pięciu Rosjan, Łotyszy i Polaków oraz ośmiu Żydów). Praktykę prawniczą w mieście prowadziło dwanaście osób, w tym pięciu Rosjan, trzech Litwinów, dwóch Polaków i dwóch Żydów. 276 mieszkańców miasta zajmowało się hodowlą bydła i rolnictwem. Wśród nich dominowali Litwini – aż 179 osób. 34 osoby pracowały na poczcie, a jedenaście osób – w instytucjach kredytowych. Ponadto, w 1897 r. w mieście stacjonowało 1034 żołnierzy, w zakładach karnych przebywało 135 więźniów.

Jak można uogólnić przedstawiony przegląd statystyczny, ukazujący rozwój struktury społecznej i narodowościowej mieszkańców Szawli w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku?

Przede wszystkim należy podkreślić, że nie da się jednoznacznie wskazać, które czynniki zdecydowały o zachodzących w mieście procesach, gdyż brakuje bardziej szczegółowych i wiarygodnych danych statystycznych. Z drugiej jednak strony, z przekonaniem można stwierdzić, że przyczyny te wiążą się z rozwojem gospodarczym miasta oraz z rusyfikacyjną polityką Rosji na obszarze byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Skutkiem obu tych zjawisk był wzrost liczby Rosjan wśród mieszkańców miasta. Należy zwrócić uwagę na to, że w rezultacie założenia w mieście gimnazjum żeńskiego w 1898 roku, a na początku XX w. powstania innych instytucji oświatowych i kulturalnych, oraz rozszerzenia sieci urzędów administracyjnych zwiększyła się liczba personelu rosyjskiego. W związku z wydarzeniami rewolucji lat 1905–1907 znacznie wzrosła ilość wojska. W związku z rozbudową państwowego aparatu biurokratycznego wzrosła też liczba urzędników, wykładowców i nauczycieli, oficerów i żołnierzy oraz członków ich rodzin narodowości rosyjskiej. Należy pamiętać, że po stłumieniu powstania styczniowego na Litwie i w Polsce władze Rosji prowadziły politykę dyskryminacyjną względem lokalnej inteligencji i urzędników – ograniczono im możliwości zatrudnienia w urzędach państwowych i organizacjach społecznych. Ponadto szybko rozwijające się w Szawlach na początku XX w. zakłady przemysłowe, przede wszystkim garbarskie,

tytoniowe, produkcji cukierków i czekolady oraz obróbki drewna (zob. tab. 1)⁵⁰, poprawa warunków organizacji rzemiosła, wzrost znaczenia miasta jako ważnego węzła kolejowego oraz związane z tym wyraźne ożywienie handlu wpłynęły na wzrost liczby ludności żydowskiej w mieście. Było to także ściśle związane z prowadzoną przez władze Rosji „specyficzną” polityką względem żydowskich mieszkańców państwa i niepozwalaniem na ich osiedlanie się w guberniach wielkorosyjskich poza tymi, którzy spełniali wyznaczone kryteria. Mimo braku materiałów statystycznych i faktograficznych myślę, że zbytnio się nie pomylę, twierdząc, że zmniejszenie liczby Polaków w Szawlach na początku XX wieku można powiązać nie tylko ze wzrostem ludności żydowskiej, ale także z rozwojem litewskiego ruchu narodowego. Szawle w tym czasie obok Wilna, Kowna i Sejna stały się jednym z jego ważnych ośrodków na Zaniemniu⁵¹. Oczywiście jest, że działalność na litewskim gruncie narodowym wpłynęła na zmianę tożsamości narodowej tej części mieszkańców miasta, która opowiedziała się za litewską opcją narodowościową.

Jednak w pierwszych latach XX wieku obserwujemy spadek liczby Litwinów w mieście. Można przypuszczać, że wpływ na to wywarły represje rządu rosyjskiego w związku z ruchem rewolucyjnym w latach 1906–1907 oraz procesy ekonomiczne. Ich wynikiem był wzmoczony rozwój gospodarstw rolnych po likwidacji wykupu oraz związane z tym zróżnicowanie majątkowe chłopów, czego rezultatem był wzrost liczby chłopów bezrolnych i małorolnych, którzy stali się siłą roboczą dla miast, w tym także i dla Szawli. Natomiast na ilość Litwinów w Szawlach miała wpływ zwiększona emigracja mieszkańców Litwy do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i innych krajów, jak też migracja do przemysłowych regionów i miast Rosji, gdyż zmniejszała ewentualny napływ litewskiej ludności w granice miasta⁵².

⁵⁰ Szerzej zob.: B. Меркис, *Развитие промышленности*, s. 46–57.

⁵¹ Szerzej zob.: V. Merkys, *Lietuvos valstiečiai ir spauda XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje*, Vilnius 1982, s. 49, 94; R. Miknys, *Šiauliai 1861–1919 m. Kultūrinis gyvenimas*, [w:] *Šiaulių miesto istorija (iki 1940 m.)*, s. 107–121.

⁵² Szerzej zob.: A. Eidintas, *Lietuvių kolumbai: lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*, Vilnius 1993.